

Ks. prof. dr hab. Zbigniew Wanat, UMK

**Recenzja rozprawy doktorskiej ks. mgr lic. Andrzeja Żarkowskiego CSMA
pt. *Rola sakramentu pojednania i pokuty w rozwoju życia chrześcijańskiego
w świetle nauczania papieży Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka*
napisanej w ramach seminarium z teologii moralnej na Wydziale Teologicznym
Uniwersytetu Papieskiego Jana Pawła II w Krakowie
pod kierunkiem ks. prof. dra hab. Jana Orzeszyny, Kraków 2023, ss. 306.**

Życie chrześcijanina w aspekcie duchowym i moralnym ma charakter dynamiczny. Rozwija się dzięki osobistemu wysiłkowi oraz wsparciu ze strony wspólnoty rodzinnej i eklezjalnej, ale nade wszystko dzięki łasce Bożej. Od samego początku bowiem, od chrztu świętego jest ono najpierw darem nowego życia w Chrystusie, a dopiero potem zadaniem, które wymaga trudu i zaangażowania człowieka. Łaska, która wspiera rozwój życia chrześcijańskiego ma m.in. charakter sakramentalny. Jej widzialne i skuteczne znaki, czyli sakramenty zostały powierzone Kościołowi, który niezmiennie przypomina ich znaczenie i troszczy się o ich owocne sprawowanie. Dotyczy to wszystkich siedmiu sakramentów, wśród których szczególną rolę pełni sakrament pokuty i pojednania. Stanowi on duchowe lekarstwo na rany zadane przez grzech. Pozwala przewyciężyć jego negatywne konsekwencje, stając się źródłem duchowej odnowy.

Nauczanie papieży, które wyrażało troskę o sakramentalny wymiar życia chrześcijańskiego, m.in. o rozumienie i przeżywanie sakramentu pokuty i pojednania, było już przedmiotem opracowań teologicznomoralnych. Znaleźć można publikacje dotyczące nauczania współczesnych papieży: św. Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Ks. Andrzej Żarkowski postanowił spojrzeć na ich nauczanie łącznie i nade wszystko w sposób porównawczy, a wnioski płynące ze szczegółowych analiz ukazać w możliwie zwartej i syntetycznej formie. Owoce swoich badań zawarł w rozprawie doktorskiej, której krytyczną ocenę zawiera niniejsza recenzja. Obejmuje ona stronę merytoryczną rozprawy, zwłaszcza ocenę realizacji celów i założeń metodologicznych, uwagi natury formalnej oraz wniosek końcowy.

I. Ocena merytoryczna rozprawy

Rozprawa ks. Żarkowskiego ma dobrze przemyślaną, logiczną strukturę. W sposób czytelny ukazuje ją spis treści, który precyzyjnie wymienia wszystkie szczegółowe zagadnienia istotne dla podjętego tematu (s. 2-3). Rozprawa składa się z wykazu skrótów (s. 4-6), wstępu (s. 7-17), pięciu rozdziałów (s. 18-219), zakończenia (s. 220-224) oraz bibliografii (s. 225-306).

We wstępie do rozprawy zostały w sposób jasny zaprezentowane najważniejsze założenia metodologiczne. Ks. Żarkowski przekonująco uzasadnił ważność i aktualność podjętego tematu i potrzebę refleksji nad owocnym rozwojem życia chrześcijańskiego. W związku z tymi wyjaśnieniami zasadne jest sformułowanie problemu badawczego: „jak rolę sakramentu pokuty w rozwoju życia chrześcijańskiego postrzegają ostatni papieże: Jan Paweł II, Benedykt XVI i papież Franciszek?”. Dlatego od strony źródłowej rozprawa obejmuje nauczanie tych trzech papieży. Doktorant słusznie podkreślił dwie sprawy: konieczność ujęcia tematu w sposób zrozumiały dla współczesnego odbiorcy oraz potencjał takiego przekazu obecny w papieskim magisterium. Spojrzenie na nauczanie trzech kolejnych papieży w sposób porównawczy pozwoli wydobyć zarówno najważniejsze wątki tematyczne, jak i najcenniejsze wypowiedzi, sformułowania i wyrażenia, które pomogą uchwycić i przyswoić istotne treści. Takie podejście stanowić będzie ważne uzupełnienie istniejących, częściowych badań, które obejmowało nauczanie poszczególnych papieży. Ks. Żarkowski, wskazując na konkretne publikacje, nie tylko potwierdził znajomość aktualnego stanu badań, ale także dobrze scharakteryzował wieloaspektowość ujęć obecnych w literaturze przedmiotu.

Zgodnie z tematem rozprawy jej pierwszy rozdział ukazał teologiczną wizję rozwoju życia chrześcijańskiego. Doktorant odpowiedział w nim na podstawowe pytania: Co to znaczy żyć po chrześcijańsku? Jaki jest cel życia chrześcijańskiego i w jaki sposób go osiągnąć? Odpowiedź ta stanowi ogólne tło, na którym później zostanie szczegółowo ukazana rola sakramentu pokuty i pojednania. Atutem tej prezentacji jest syntetyczne wskazanie na najważniejsze zagadnienia i omówienie ich w świetle dobrze wybranych, znaczących wypowiedzi papieży. Doktorant potwierdził w niej zarówno znajomość literatury źródłowej, jak i dobre umiejętności analityczne.

Najpierw w sposób wielowątkowy przedstawił nowość życia chrześcijańskiego, którego początkiem jest sakrament chrztu świętego. Słusznie podkreślił powszechny charakter powołania do świętości wszystkich ludzi ochrzczonych oraz wskazał, że istotą świętości jest doskonała miłość. Zwrócił uwagę na sprawę o podstawowym znaczeniu, że w dynamizm

życia chrześcijańskiego od samego początku wpisane są zmagania duchowe i walka z grzechem. Następnie dobrze podkreślił wspólnotowy wymiar tego życia, w szczególności jego charakter eklezjalny. Zgodnie z nauczaniem Soboru Watykańskiego II, przypominanym przez kolejnych papieży, zaakcentował tożsamość Kościoła jako komunii, czyli wspólnota zjednoczona w miłości, w której realizuje się Boży plan zbawienia. W tym kontekście Doktorant wskazał na wszystkie sakramenty, które są szczególnym sposobem obecności i działania Bożego w Chrystusie i stanowią podstawową pomoc w realizacji chrześcijańskiego powołania. Dobrze zauważył w wypowiedziach papieży dowartościowanie pneumatologicznego aspektu nauczania na temat sakramentów oraz związku sakramentu pokuty i pojednania z Eucharystią.

Ukazując inne środki, które pomagają w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości, ks. Żarkowski zwrócił uwagę na pierwszorzędną rolę lektury Pisma Świętego, m.in. w zalecanej przez Benedykta XVI formie „lectio divina”. Wskazał na znaczenie refleksji nad przykazaniami Bożymi, z przykazaniem miłości na czele, oraz nad treścią błogosławieństw, w których wyraża się duchowy wizerunek Chrystusa. Jak podkreślił, odwołując się do słów Benedykta XVI, błogosławieństwa wygłoszone przez Chrystusa są „nowym programem życia”, otwierającym na dobro najwyższe, którym jest sam Bóg. Natomiast z nauczania Jan Pawła II wy dobył wyrażenie podkreślające rolę przykazań Bożych. Zostały one określane mianem „mapy chrześcijańskiego życia”, ponieważ pokazują wszystkie powinności człowieka, jakie ma on wobec Stwórcy i drugiego człowieka. Za papieżem Franciszkiem osiem błogosławieństw określił mianem „dowodu tożsamości chrześcijanina”, gdyż opisują oblicze i sposób życia Chrystusa oraz pomagają w rozwoju chrześcijańskiego życia i prowadzą do świętości. Następnie zgodni z nauczaniem wszystkich trzech papieży podkreślił rolę modlitwy, postu i jałmużny, które uczą patrzeć na drugiego człowieka tak, jak patrzy na niego Chrystus. Prowadzi to ostatecznie do owocnego naśladowania Jego miłosierdzia. Na koniec Doktorant zwrócił uwagę na znaczenie rekolekcji, które służą m.in. odkrywaniu i korzystaniu z omówionych wyżej środków rozwoju życia chrześcijańskiego.

W rozdziale drugim ks. Żarkowski uzupełnił ogólny pozytywny obraz rozwoju życia chrześcijańskiego o istotny element chrześcijańskiej antropologii. Jest nim prawda o słabości ludzkiej natury naznaczonej grzechem. Prezentacja tego zagadnienia jest wyrazem realizmu, a zarazem nadziei, którą daje wiara w zwycięstwo Chrystusa nad grzechem i jego skutkami w życiu człowieka. Dlatego nie tracąc z oczu tej Dobrej Nowiny Doktorant bardzo szczegółowo omówił destrukcyjną rolę grzechu. Słusznie przedstawił to zagadnienie w perspektywie relacyjnej. Najpierw ukazał grzech jako zerwanie przyjaźni z Bogiem.

Następnie podkreślił jego autodestrukcyjny wymiar, który dotyczy zwłaszcza duchowych władz człowieka: zaciemnienie zdolności poznawczych i osłabienie woli spełniania rozpoznanego dobra. Ponadto wskazał, że grzech wpływa negatywnie na kondycję psychofizyczną, zwłaszcza na sferę emocji i uczuć, o które człowiek współczesny próbuje zadbać, ale niekiedy jedynie na drodze psychoterapii. Kolejnym ważnym wątkiem relacyjnego ujęcia skutków grzechu jest zerwanie więzi z bliźnimi i wspólnotą Kościoła. I wreszcie, zauważając aspekt wyraźnie podkreślany przez papieża Franciszka, omówił grzech jako źródło zachwiania równowagi ekologicznej. W dokonanej prezentacji skutków grzechu łatwo zauważyć elementy, które stanowią wspólną troskę ludzi dobrej woli o życie człowieka ujmowane w sposób całościowy, a więc także o jego środowisko, ale także elementy niesłusznie pomijane w atmosferze zsekularyzowanej kultury. To bardzo ważna kwestia praktyczna, którą dowartościował Doktorant. Stanowi bowiem teologiczną podpowiedź, dlaczego intensywne wysiłki na rzecz budowania sprawiedliwego społeczeństwa i pojednania między ludźmi nie przynoszą oczekiwanych efektów.

Trzy kolejne rozdziały tworzą jeden blok tematyczny bezpośrednio skupiony na znaczeniu sakramentu pokuty i pojednania dla rozwoju życia chrześcijańskiego. Ks. Żarkowski w logicznej kolejności przedstawił najpierw uzdrawiającą rolę sakramentu, następnie kryzys praktyki pokuty sakramentalnej, i na koniec odpowiedź na ów kryzys w formie postulatów duszpastersko-katechetycznych. W rozdziale trzecim sakrament pokuty i pojednania ukazał jako skuteczny znak działania Boga, który uzdrawia człowieka we wszystkich aspektach grzechowego zranienia. Rozdział ten w sposób paralelny do rozdziału drugiego omawia najpierw sakramentalną drogę powrotu do przebaczonego i miłosiernego Boga jako Ojca, akcentując osobowy i wewnętrzny charakter tego aktu. Następnie ukazuje w jaki sposób sakrament prowadzi do uzdrowienia i pojednania z samym sobą oraz przyczynia się do pojednania ze wspólnotą Kościoła i odnowy życia społecznego. Na koniec zwraca uwagę na kwestię pojednania z całym stworzeniem. Oceniając ten rozdział należy podkreślić, że ukazanie pojednania w perspektywie relacyjnej ma charakter wielowątkowy i szczegółowy. Jest to niewątpliwie owoc uważnej lektury i wnikliwej analizy bardzo licznych papieskich wypowiedzi.

Doktorant trzymając się tematu rozprawy podkreślił, że w tym sakramencie człowiek odzyskuje utracony przez grzech pokój i przyjaźń z Bogiem oraz otrzymuje siłę do walki z grzechem. Zmaganie to jest wpisane w drogę dążenia do chrześcijańskiej doskonałości. Słusznie zauważył, że w odniesieniu do grzechu śmiertelnego spowiedź przywraca łaskę życia nadprzyrodzonego, natomiast w odniesieniu do grzechów powszednich pomnaża tę

łaskę. W obu przypadkach sakramentalne rozgrzeszenie jako owoc miłosiernej miłości Boga do człowieka skutecznie prowadzi do rozwoju chrześcijańskiego życia. W rozdziale tym na ks. Żarkowski bardzo dobrze wykorzystał argumentację biblijną obecną w nauczaniu papieży. M.in. interesująco pokazał, jak kolejni papieże dopełniając komentują ewangeliczną przypowieść o miłosiernym ojcu. W związku z tym w ramach dyskusji nad rozprawą chętnie usłyszałbym dopowiedzenie dotyczące akcentów, które Jan Paweł II postawił w komentarzu do przypowieści obecnym w encyklice *Dives in misericordia* i w adhortacji *Reconciliatio et paenitentia*.

Rozdział czwarty poświęcony został na ukazanie współczesnego kryzysu praktyki sakramentu pokuty i pojednania. Doktorant przekonująco pokazał, że zjawisko to ma złożony charakter i można w nim dostrzec trzy zasadnicze aspekty. Jest to najpierw utrata poczucia grzechu. Następnie chodzi o błędne teorie i wynikające z nich postawy wobec pokuty sakramentalnej. I wreszcie jest to efekt niewłaściwych postaw, działań, a także zaniechań ze strony spowiedników.

Omawiając szczegółowo wielorakie przyczyny zaniku poczucia grzechu Doktorant słusznie zwrócił uwagę m.in. na współczesny sekularyzm. Jednak charakteryzując to zjawisko odwołał się tylko do nauczania papieża Benedykta XVI (s. 129-130), natomiast pominął wypowiedzi Jana Pawła II, zwłaszcza z adhortacji *Reconciliatio et paenitentia* (nr 18) i *Christifideles laici* (nr 4). Poprawnie wskazał na permissywizm moralny, relatywizację norm moralnych, a nawet odrzucanie naturalnego prawa moralnego. Dobrze zauważył konsekwencje zastępowania perspektywy religijnej spojrzeniem jedynie psychologicznym, z dominującą postawą troski, aby człowieka nie obciążać winą i nie ograniczać jego wolności m.in. poprzez odwoływanie się do norm moralnych, a zwłaszcza do przykazań Bożych. W ten sposób sumienie człowieka zostaje pozbawione punktu odniesienia i traci wrażliwość na grzech. W tym kontekście Doktorant dobrze zaakcentował znaczenie poprawnej koncepcji sumienia, a od strony praktycznej, troski o jego formowanie. Przekonująco zwrócił uwagę na konieczność katechezy, która od strony biblijnej ukaże grzech i nawrócenie w świetle Bożego miłosierdzia. Przy okazji przypomniał też o roli jaką w przeżywaniu sakramentalnej spowiedzi odgrywa rachunek sumienia.

Ks. Żarkowski, odwołując się w szczególności do nauczania papieża Franciszka, wskazał na błędne postawy penitentów wobec sakramentu pokuty i pojednania. Z jednej strony jest to swego rodzaju zniechęcenie w obliczu własnej grzeszności i ciągle powtarzających się grzechów. Dlatego Doktorant słusznie wydobył z papieskiego nauczania myśl, którą Franciszek niestrudzenie przypomina, że Pan Bóg nie męczy się przebaczeniem.

Z drugiej strony przestrzega, że istnieje pokusa „fałszywego sprytu” wystawiania na próbę Bożej cierpliwości i odkładania nawrócenia, co skutkuje regresem w życiu duchowym. Wracając do nauczania św. Jana Pawła II Doktorant wskazał na niebezpieczeństwo rytualizmu w podejściu do przeżywania sakramentu pokuty i korzystania z niego bardziej z powierzchownych pobudek zwyczajowych, niż z chęci rzeczywistej przemiany, poprawy i rozwoju życia chrześcijańskiego. Zauważył ponadto, że wśród niebezpiecznych tendencji są próby nadania sakramentalnego charakteru różnym aktom pokutnym i zrównania ich ze spowiedzią. Ostatecznie Doktorant słusznie położył akcent na potrzebę formacji penitentów nie tylko w odniesieniu do poczucia grzechu, ale także poprawnego rozumienia i przeżywania aktów penitenta, zwłaszcza żalu za grzechy i zadośćuczynienia. Wśród cnót, które trzeba nieustannie kształtować, na pierwsze miejsce wysunął pokorę, która pozwoli odkrywać prawdę o miłosierdziu większym niż grzech i z ufnością wchodzić na drogę sakramentalnego pojednania.

Ważnym dopełnieniem opisu zjawiska kryzysu praktyki pokuty sakramentalnej jest zwrócenie uwagi na osobę spowiednika. Ks. Żarkowski poświęcił temu zagadnieniu więcej miejsca, co jest zgodne z podejściem współczesnych papieży i uwagą jaką poświęcali w swoim nauczaniu szafarzowi sakramentu. Dobrze zauważył, że akcentowali oni najpierw pozytywną rolę spowiednika w ukazywaniu sakramentu pokuty i pojednania jako drogi rozwoju życia chrześcijańskiego. Nie pomijali jednak także wskazywania na błędne postawy i konkretne działania, które przyczyniają się do kryzysu spowiedzi sakramentalnej. W tym fragmencie rozprawy Doktorant dobrze wykorzystał wskazania udzielane przez papieży podczas spotkań ze spowiednikami w ramach kursów organizowanych przez Penitencjarię Apostolską. Interesująco zaakcentował znaczenie głębokiej, osobistej relacji kapłana z Chrystusem – Dobrym Pasterzem, którego reprezentuje w sakramencie. Mocno podkreślił, że kapłan, który sam nie prowadzi życia duchowego, nie będzie „pomnażał owoców” na drodze rozwoju chrześcijańskiego życia swoich penitentów. Podjął też ważny wątek, jakim jest możliwość zranień i krzywda wyrządzona penitentom przez spowiednika. Omawiane uchybienia czy błędne działania, co warto zauważyć, zostały przez Doktoranta uzupełnione jasnymi wskazaniem, jak można im zapobiec postępując prawidłowo.

W rozdziale piątym, który stanowi praktyczne rozwinięcie rozważań poprzednich rozdziałów, Doktorant przedstawił postulaty o charakterze duszpasterskim i katechetycznym. Najpierw podkreślił konieczność sprawowania sakramentu pokuty w duchu Ewangelii i zgodnie ze wskazaniem Magisterium Kościoła. Następnie zwrócił uwagę na wieloaspektowość i permanentny charakter formacji spowiednika, która rozpoczyna się już

w seminarium duchownym. Zarówno przygotowanie przyszłych księży, jak i ciągła formacja spowiedników powinna być integralna, to znaczy obejmować poziom ludzki, duchowy, intelektualny, duszpasterski i kulturalny. Wszystkie te elementy mają wpływ na owocną posługę jednania wiernych z Bogiem w sakramencie pojednania i pokuty, a poprzez to na rozwój całego ich życia chrześcijańskiego. W ramach tego zagadnienia pojawił się też ważny wątek rozeznawania życiowego powołania, w którym pomaga dobre przeżywanie sakramentu pokuty.

Ks. Żarkowski dobrze podkreślił myśl – zgodnie przypominaną przez wszystkich trzech papieży – że dobrym spowiednikiem jest kapłan, który sam z zaangażowaniem korzysta z sakramentu miłosierdzia. Rozwijając własne życie duchowe, nawracając się i konsekwentnie dążąc do świętości, może owocnie pomagać w rozwoju życia chrześcijańskiego swoim penitentom. O owocności tej decyduje nie tylko aspekt wzorczy – bycie dobrym przykładem, ale nade wszystko sprawczy – bycie dobrym pośrednikiem Bożej łaski. Ponadto ksiądz, który powinien wzorować się na świętych spowiednikach, wielokrotnie korzysta także z dobrego przykładu głębokiego życia duchowego swoich penitentów, co dodatkowo mobilizuje go i wspiera w osobistym rozwoju.

Kolejnym zagadnieniem, które Doktorant ukazał wieloaspektowo, było formowanie penitentów do owocnego korzystania z sakramentu pokuty. Zgodnie z nauczaniem papieskim wyraźnie podkreślił znaczenie dobrego rozumienia i przeżywania aktów penitenta: żalu za grzechy, ich wyznania i zadośćuczynienia. Wskazał przy tym na rolę homilii, katechezy, indywidualnych rozmów, zwłaszcza w formie kierownictwa duchowego oraz na niedocenioną i zbyt rzadko wykorzystywaną możliwość, jaką są nabożeństwa pokutne zakończone indywidualną spowiedzią. Wśród zagadnień niezbędnych dla formacji wiernych wyróżnił i dobrze omówił m.in. sumienie, tzw. spowiedź z pobożności oraz odpusty, których zyskiwanie jest skuteczną pomocą w osiągnięciu chrześcijańskiej doskonałości.

W ostatnim paragrafie rozprawy ks. Żarkowski zwrócił uwagę na nowe formy duszpasterskie, które pomagają odkryć i dowartościować sakrament pokuty. Jak słusznie zauważył, stanowią one próbę wyjścia naprzeciw współczesnemu człowiekowi, który cierpi na zanik poczucia grzechu, a przez to zaniedbuje praktykę sakramentalnej pokuty. Wprowadzając w to zagadnienie przypomniał, że rolę taką spełniały i spełniają specjalne jubileusze przeżywane w Kościele. Natomiast wśród nowych form dobrze omówił praktyczne znaczenie tzw. „stałych konfesjonałów”, organizowanych zwłaszcza w większych miastach, m.in. w katedrach, bazylikach mniejszych, czy sanktuariach. Wskazał na akcję „24 godziny dla Pana” organizowaną przed Świętami Wielkanocnymi, kierowaną przez Papieską Radę ds.

Promocji Nowej Ewangelizacji, a także na rozpowszechnioną w Polsce „noc konfesjonałów”. Interesującym wątkiem rozważań były inicjatywy duszpasterskie podejmowane w czasie ograniczeń spowodowanych pandemią Covid-19, m.in. mobilne konfesjonały i tzw. „spowiedź drive”. W ten sposób Doktorant dobrze naszkicował szeroką panoramę działań, które świadczą o zaangażowaniu i trosce o sakramentalny wymiar życia chrześcijańskiego.

W zakończeniu rozprawy ks. Żarkowski przypomniał najważniejsze tezy i wnioski płynące z przeprowadzonych analiz. Skupił się przy tym na podkreśleniu ciągłości i jednorodności w wypowiedziach kolejnych papieży: Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka. Natomiast niedostatecznie zwrócił uwagę na zagadnienia, które szczególnie akcentowali poszczególni papieże, a także na różniącą ich formę nauczania. Szkoda, bo przecież ten element porównawczy był wyraźnie obecny w treści kolejnych rozdziałów rozprawy.

Podsumowując merytoryczną ocenę rozprawy doktorskiej ks. Andrzeja Żarkowskiego stwierdzam, że jest ona dowodem dobrej realizacji jasno postawionych celów badawczych oraz potwierdzeniem wymaganych kompetencji naukowych, m.in. umiejętności doboru i analizy źródeł służących odpowiedzi na postawiony problem badawczy. Chcę podkreślić, że Doktorant ujął rolę sakramentu pokuty i pojednania w rozwoju życia chrześcijańskiego w sposób całościowy. Interesująco w sposób porównawczy wykorzystał nauczanie trzech kolejnych papieży, co stanowi niewątpliwie *novum* tego opracowania. Doktorant przekonująco uzasadnił potrzebę ukazania poszczególnych zagadnień i ich związek z tematem rozprawy, poprawnie wyciągnął wnioski teologiczne, a także przedstawił postulaty duszpasterskie i katechetyczne. Powstałe w ten sposób studium naukowe ma walor nie tylko teoretyczny, ale także bardzo ważny i oczekiwany wymiar praktyczny.

II. Uwagi natury formalnej

Rozprawę doktorską ks. Andrzeja Żarkowskiego pozytywnie wyróżnia dobra strona literacka, zwłaszcza komunikatywny język i zasadniczo dopracowany ostateczny kształt redakcyjny. Doktorant w sposób poprawny i konsekwentny wskazywał w przypisach na teksty źródłowe oraz na wykorzystaną literaturę. Także wykaz bibliograficzny – dowód rzetelnie i pracowicie zgromadzonych bardzo licznych wypowiedzi papieskich, a także opracowań teologicznych – został sporządzony w sposób konsekwentny. Ze względu na charakter rozprawy, dział „Źródła” został poprawnie podzielony na nauczanie kolejnych papieży: Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka oraz inne dokumenty Kościoła. Papieskie

wypowiedzi zostały wyliczone w sposób chronologiczny, jednak bez zwrócenia uwagi na ich rangę, co jest pewnym mankamentem. Natomiast dział „Literatura” nie został podzielony na literaturę przedmiotu (opracowania) i na literaturę pomocniczą. Znalazły się w nim cztery teksty kardynała Josepha Ratzingera, które należałoby raczej włączyć w nauczanie Benedykta XVI, a także pozycje dotyczące sakramentu pokuty i pojednania, których nie odnalazłem w przypisach, m.in. takich autorów: W. Bołoz, P. Góralczyk, S. Mojek, J. Pawłowicz i J. Zabielski i T. Zadykowicz.

Drobnym redakcyjnym niedopatrzeniem jest pozostawienie bez korekty stylistycznej początku zdania: „Konieczności modlitwa do Ducha Świętego, o której przypomina papież Franciszek” (s. 164), a także błąd literowy w nazwisku autora artykułu pt. *Znaczenie sakramentu pokuty w życiu małżonków*, jest: „Skowroński H.” (s. 303), a powinno być: Skorowski H. Od strony stylistycznej, a niekiedy także logicznej, zwraca uwagę rozpoczynanie akapitu słowami: „Z kolei Benedykt XVI...” (łącznie 15 razy). Można je łatwo zastąpić innymi słowami, by uniknąć powtarzania tej samej frazy. Ponadto wyrażenie „z kolei” brzmi niefortunnie, gdy bezpośrednio po nauczaniu Jana Pawła II przywołane jest nauczanie papieża Franciszka: „Z kolei Franciszek...” (s. 106) i jeszcze bardziej, gdy zaraz po nauczaniu Benedykta XVI lub Franciszka przywoływane jest nauczanie Jana Pawła II: „Z kolei Jan Paweł II...” (s. 128, 136, 175), a także gdy tuż po nauczaniu Franciszka przywoływane jest nauczanie Benedykta XVI: „Z kolei Benedykt XVI...” (s. 197, 209), a więc gdy fatyczna kolejność papieskich wypowiedzi jest inna.

III. Wniosek końcowy

Po wnikliwej analizie założeń metodologicznych i uważnej lekturze rozprawy ks. mgr. lic. Andrzeja Żarkowskiego CSMA pt. *Rola sakramentu pojednania i pokuty w rozwoju życia chrześcijańskiego w świetle nauczania papieża Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka* stwierdzam jednoznacznie, że rozprawa spełnia wymagania, o których mowa w art. 187 ustawy *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* z 20 lipca 2018 r. i może być podstawą do ubiegania się o stopień doktora nauk teologicznych. Dlatego wnoszę o dopuszczenie Doktoranta do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

Toruń, 17.05.2023 r.

x. *Abizew Vanet*